

Д.ДАНЗАНРАВЖААГИЙН «СЭТГЭЛИЙГ АМРААГЧ»
ХЭМЭЭХ СУРГААЛЫН ЗОХИОЛ НИЙТЛЭЛД ХОЛБОГДОХ НЬ

Н.Ариунзаяа*

* «Отгонтэнгэр» их сургууль, Сэтгүүл зүйн тэнхимийн багш, доктор

Түлхүүр үг: сурвалж бичиг, нийтлэлийн утга зохиол, шашин, соёл, яруу найрагч, эрдэм мэдлэг, сэтгэлгээ, сургаал, ёс суртахуун, сургаалын түүвэр, мэргэн зөвлөгөө

Монголын оюун ухааны салбарын сор болсон үе үеийн мэргэд нийтлэлийн утга зохиолоос ангид байгаагүйг сурвалж бичгүүд хэлж өгдөг. Тэд тухайн үеийнхээ оюун санааг хошуучлагчид болохын хувьд оршин буй нийгмийнхээ бурангуй ёсыг эсэргүүцэн шүүмжлэхийн зэрэгцээ, гагцхүү гэгээрч соёлжсон олон нийтийг буй болгох замаар тэрхүү өө гажгийг засч болно гэж үздэг байжээ. Энэ үзэл нь тэднийг нийтлэлийн утга зохиол руу аяндаа татан оруулдаг байв. Учир нь нийтлэл бол утга зохиолын төрөл, зүйлүүд дотроос хүн ардад шууд хандаж, шуурхай нөлөөлдөг хамгийн дайчин хэлбэр юм.

Тийнхүү нийгмийн дээд ангийнхны ёс суртахууны доройтол, шударга бус байдал, шашин номынхны цалгайдал зэрэг зохисгүй үзэгдлийг илчлэн шүүмжилж, гэгээрэл боловсролыг тэдгээрийн эсрэг сөргүүлэн тавьж байсан шашин соёлын гарамгай зүтгэлтэн,

яруу найрагч, гүн ухаантан, шинэтгэгч үзэлтэн бол Говийн ноён хутагтын V дүр Дулдуйтын Данзанравжаа билээ.

1810 онд долоон настай байхдаа «Хурмаст тэнгэр» гэдэг дууг зохион дуулснаар авьяас билэг нь тодорч эхэлсэн тэрбээр амьдралынхаа туршид 1000 шахам гур дуу, сургаалын шүлэг туурвисны дотроос монгол хэлээр бичсэн 170 гаруй, төвд хэлээр бичсэн 180 орчим бүтээл нь бидэнд баттай уламжилсан юм. Д.Данзанравжаа бас «Саран хөхөөний намтар», «Аварга могойн зулай дахь чандмань» гэх зэрэг жүжиг, хүүрнэлт зохиол бичжээ.

Түүний зохиолуудад нийгэм, улс төр, эрдэм мэдлэг, зан суртахууны сэдэв зонхилдог бөгөөд олонх бүтээлээ шүлгийн хэлбэрээр бичсэн байдаг. Тэрбээр өөрийн бүтээлээр нийгэмд шууд хандаж, аливаа дутагдлыг тойруулж товшуулалгүй, шударга үнэн бөгөөд хурц оновчтой үгээр илчлэн шүүмжилдэг барилаараа нийтлэлийн эрхэм зорилтыг хэрэгжүүлж чаддаг байлаа. Тийм зохиолуудын нэг нь «Сэтгэлийг амраагч» гэдэг сургаалын зохиол юм.

Д.Данзанравжаа эрдэм мэдлэг, эв найрамдал, зөвэргүү сэтгэл гурав бол

хүн төрөлхтний амар тайван амьдарч, хөгжиж дэвжихийн үр үндэс мөн гэсэн санааг энэ сургаал-нийтлэлдээ дэвшүүлэн тавьсан байна. Уг бүтээлд бас хүний жаргаж зовохын шалтгаан нь бурхан ч биш, ямар нэг далдын хүч, ид шид ч биш, гагцхүү өөрийнх нь үйл үйлдлийн үр мөн гэсэн санааг гаргаж тавьсан юм. Энэ нь түүний шинэтгэгч үзэл санааны илрэл мөн. Тиймээс ч тэрбээр эрдэм мэдлэг, эв найр, зөв сэтгэл гурвыг сэтгэлийг амраагч "гурван эрдэнэ" хэмээн заасан байдаг. Тэрбээр бас шашин суртахууныг цэвэр ариунаар мандуулах замаар нийгмийн өө гажгийг залруулж болно гэж үзэж байлаа. Тэгэхдээ шашныг шинэтгэн ариутгасны үндсэн дээр түүнийг нийгмийн шударга бүх хүчнийг нэгтгэн нягтруулах хүч болгон хувиргахыг зорьж байв. Уг зорилтыг хэрэгжүүлэх арга зам нь нийгмийн бузар булай бүхнийг үнэн үгийн хурц зэвсгээр илчлэн шүүмжилж, ноёлогч ангийнханд ёс суртахууны шилдэг сайн чанарыг эзэмшүүлэх хэрэгтэй гэж үзэж байжээ. Энэ нь түүний зохиол бүтээлийг нийтлэлийн агуулгатай болгох чиглэл рүү өөрийн эрхгүй түлхэж байсан юм.

«Сэтгэлийг амраагч» хэмээх сургаал-нийтлэлийн гурван тулгуур санааны нэг дэх нь *эрдэм мэдлэгийг эрхэмлэн дээдлэх* үзэл номлол юм. Эрдэм мэдлэгийн хүчээр бүхнийг ялан дийлж болно гэж тэр үздэг байв. Тиймээс эрдмийг аль болох багаасаа сурах, хичээнгүй бөгөөд тэвчээр тэсвэртэй сурах, өнгөц биш уг язгуураар нь ухааж сурах, сурсан эрдэмдээ эрдэж бардахыг цээрлэхийг эрхэмлэдэг байжээ. Тухайлбал: «Нарны гэрэл хурц болоход үүлгүй бол нэн сайн, насны багад эрдэм сурахад залхуугүй бол

даанч сайн», «Залуу нас өнгөрсөн хойно эрдэм сурахад бэрх» гэх мэтээр эрдмийг эрт сурахын чухлыг сургасан бол, «Номгүй хувраг гээггүйгээс бус юу вэ, номой зантай хүн хождохоос бус юу вэ» гэж эрдэмгүй атлаа эрдэмтний дүр эсгэх, огт эрдэмгүйгээсээ болж юм юмнаас хоцрохын аль алийг шүүмжилсэн байна. Түүнчилэн эрдмийг бага гэж гололгүй байнга сурахыг номлож «Балар шугуй модонд сармагчин дамжихад амархан, бага сага эрдэм нэмэр авахад хэрэгтэй», «Үзсэн эрдмээ мартагч хүн буянаар үгүйрэхийн тэмдэг, үлгэргүй эсгэсэн малгай эд эвдрэхийн шинж» гэх буюу «Бичиг эрдэм сурах хүнд хичээнгүй самбаа хэрэгтэй», «Муруй сумыг залбал бай онох нь шалав, мунхаг хүнийг тордвол мал хариулах нь хямгатай» гэхчилэн сургасан байдаг. Д.Данзанравжаа «Цагийн жамыг тодруулагч цаасан шувуу», «Бяцхан хөвгүүндээ зориулсан сургаал» болон бусад зохиолдоо ч эрдэм ном сурахын ач тусыг онцгойлон дурдсан байдаг. Тухайлбал: «Эдийн баялагт бүү эрд, эрдмийн баялгийг бүү цэнэ», «Өөрийн эрдмээр битгий омогш, нөхдийн эвийг эрхэмлэ», «Сүүлгүй тогос луугийн дуу сонсовч шүхэрлэхийн аргагүй, сүсэггүй шавьд үнэн үг хэлэвч авахын хувьгүй» гэх мэтээр сургасан байна.

Д. Данзанравжаагийн «Сэтгэлийг амраагч» сургаал-нийтлэлийн хоёр дахь тулгуур үзэл номлол нь *эвийн хүчийг эрхэмлэх* санаа юм. Тэрбээр Монголын үе үеийн суу билэгтнүүдийн нэгэн адил "эвтэй байхдаа хүчтэй" гэсэн сургаалыг номлогчдын нэгэн байжээ. Тэгэхдээ эв эе гэдэг ойлголтыг нийгмийн нэгж болсон бие хүмүүсийн харилцаанаас

эхлээд улсыг засах ноёд түшмэд, төр гүрнүүдийн харилцааны хүрээнд авч үзэж байсан нь хэчнээн өргөн дэлгэр сэтгэлгээтэй хүн байсныг нь харуулдаг. Жишээ нь «Өнгөтэй боловч ясгүй мангаг харгана бутны тоглоом, өнөр боловч эвгүй улс өнчин хүний элэг доог», «Ихсийг эс хүндэлсэн хүн самуурахын шинж, эвийг эс бодсон ихэс хөнгөрөхийн шинж», «Хоёр түшмэл эвтэй бол хааныг ч болов чадах, хоёр хаан эвтэй болбол дайчин улс амгалан болох», «Мэргэн хүнд ч нөхөр хэрэгтэй, мунхаг хүнд ч түшиг хэрэгтэй», «Эв тангараг сайн бол хөгшин залуу хоёр ч ханилж болно», «Хүн сайн ч ганцаар бүгдийг яахин дийлэх вэ, тонгорог хурц ч чулууг яахин даах вэ» гэж эв эеийн хүчийг өгүүлсэн бол, «Цийдэм удахаараа гашилдаг, хүн удахаараа уйддаг», «Удахгүй эвээр юу хийх вэ, батгүй зангаар юугаа хийх вэ?», «Нойроо бэхлэхгүй хүн манаа битгий мана, эвээ чадахгүй хүн яарч битгий ханил», «Янаг болбол эвтэйхэн яв, өшөөтөн болбол дуугүй суу», «Хүчилснээс эвийг нь олбол хямд, хэрэлдсэнээс учраа хэлэлцвэл шулуун» гэх мэтээр эв найраа эрхэмлэхийн тулд яах ёстойг сургасан байдаг.

Д.Данзанравжаагийн «Сэтгэлийг амраагч» сургаал-нийтлэлийн гурав дахь гол санаа нь эвээрүү зөв сэтгэлтэй байвал үйлс бүтэж, амьдралын баяр жаргалаар дүүрэн явах болно гэсэн үзэл юм. Бас хүний хүмүүжил, ёс суртахууны төлөвшлийг хангах замаар нийгэмд шинэчлэл хийж болно гэж үздэг байв. Данзанравжаа өөрийн аж төрж байсан үеийн нийгэм-улс төрийн хямралт байдлаас шалтгаалан нийт нийгмээрээ ёс суртахуунаар доройтож, хүний мөс чанар муудсаныг зохиол

бүтээлдээ хурц оновчтой, үнэн үгээр илэрхийлэн гаргаж байсан нь өнөө цагт нэн сургаамжтай юм. Тэрбээр нийгэм ёс суртахууны уналтад орж, шударга ёс орхигдоход хүрсэн нь ард олны гай зовлон, нийгмийн зөрчлийн үндэс болж байгааг илэрхийлж:

«Энэ цагийн алаглагч ноёд, идэгч түшмэд

Хариу бодогч өглөгийн эзэд
Тэмцэлдэгч ардаас эхлэн
Ертөнц ба номын зүг гэвч
Суудлын төлөө олох нэр
Эдийн төлөө номлох ном
Алдрын төлөө үйлдэх буян
Өмгийн төлөө шүтэх шавь тэргүүтэн
Муу явдлыг өөрсдөө үйлдээд цагийн
муу гэнэ» хэмээн бичжээ. Энэ нь тэрбээр нийгмийн хямрал задралын шалтгааныг хүний өөрийнх нь ёс суртахуунтай холбон үзэж байсны гэрч юм.

Д. Данзанравжаа «Сэтгэлийг амраагч» сургаал-нийтлэлдээ «Нохой ч бол сүүлтэй нь сайхан, гуйранч ч бол ёстой нь сайхан», «Тугалган жад шантрах нь хурдан, туйлбаргүй хүн буцах нь олон», «Галыг унтраахад ус хэрэгтэй, өшөөг арилгахад тус хэрэгтэй», «Их хүнд даруулга байтугай бурханд ч ахмад бий, энгийн хүнд сургаал байтугай эзэнд ч ёс бий», «Баас шээс эс гарвал биенд өвчин болох, бага сага гомдлыг эс илчилбэл сэтгэлд зовлон болох», «Саруул тал байвч шаврыг нь мэд, сайхан янаг байвч санааг нь тань», «Үнэн үг хатуу ч хэтийн явдалд тустай», «Урт модыг огтлох хүнд хөрөө нөхөр болох, улс олонтой ханилах хүнд сэрэмж нөхөр болох», «Шувуу торноос алдагдвал барихад бэрх, шууд үг алдвал баллахад бэрх», «Авд сайн

нохой турхирах цагт хуцан давхих, ашид сэтгэл таарч ханилсан нөхөр асуух цагт урамтай», «Номхон явах ихэдвэл нохой мэт шоологдоно, догшин явах урьдвал хүний гарт ноцогдоно», «Хүн олон боловч үхэхээ мэдэх нь цөөн, ухаантан олон боловч хойтоо санах нь бэрх», «Бусад хүний гэмийг отож суухаа байгаасай, биеэ өмөөрөхийг урьдавч үг хэлэхдээ хождоосой», «Бугын эвэр урт ч модонд юу нь ороолдох вэ, буруу явдал олон ч өөрөө яаж мэдэх вэ» гэх мэтээр нийгмийн гишүүдийн харилцааны хэм хэмжээ, зан суртахууны эрхэм чанарыг тодорхойлсон байдаг.

Д.Данзанравжаагийн сургаал-нийтлэлийн хүмүүжлийн ач холбогдол зуунаас зуунд улам өсч, алт шиг өнгө орон гялалзаж байгаа билээ. Тэрбээр бурханы шашны улааны чиглэлийг баримталдаг байсан нь ертөнцийн амьдралд идэвхтэй хутгалдан орж, илүү чөлөөтэй сэтгэх боломжийг нээж өгсөн онцлог бий. Тиймээс ч түүний сургаалын зохиол, нийтлэлүүдийг эрдэмтэн судлаачид анхааран судлах цар хэмжээ өргөжиж байгаа юм.

Судлаач Г.Лхагвасүрэн «Данзанравжаа бол бурханы шашны яруу найргийг иргэншүүлэх чиглэлд томоохон алхмыг хийсэн авьяаслаг найрагч»¹ гэж дүгнэсэн нь түүний сургаалын шүлгүүд нийтлэлч шинжтэйг ямар нэг хэмжээгээр хүлээн зөвшөөрсөн хэрэг юм.

Түүнчилэн доктор, профессор Л.Норовсүрэн «Д.Данзанравжаагийн сургаалын шүлгүүд нь өө сэвээ барж, улам бүр цэнэгшсэн ардын цэцэн мэргэн үгс мэт агаад, хүнд ухаарал хайрлах гүнзгий санаатай, хурц тод өгүүлэмжтэй байдгаараа орчин үеийн нийтлэлд тавигддаг шаардлагад гойд нийцдэг билээ»² гэсэн нь түүний «Сэт-

гэлийг амрагч» хийгээд бусад бүтээлд нийтлэлийн зүйлс арвин байна гэсэн бодлыг минь итгэлтэй болгож байна.

Д.Данзанравжаа нийгэм, цаг үеэсээ хол тасарсан суут ухаантан, цаглашгүй авьяас билэгтэн байсныхаа хувьд ихээхэн зөрчилтэй

амьдарч байсан хүн юм. Тэр зөрчилт байдал нь Данзанравжааг хурц дайчин үгтэй шүлэглэсэн шүүмжлэлт нийтлэл бичихэд өөрийн эрхгүй уриалан дуудсан гэж болно. Тэрбээр шашин бурхан хийгээд ариун шударга үйлсийг худал хуурмагийн хар сүүдэр дайрч, нийгэм хөл толгойгоо олохоо байсанд харамсан,

«Ачит эх болсон амьтны зовлон

Ахуй орчлонгийн нэн хуурамчхан байдал

Алдарт Мунийн шашны доройтол

Энэ гурвыг санахад голоосоо гашуудна» гэж «Аврал бүхэн хурсан» хэмээх зохиолдоо тэсч ядан бичсэн байдаг. Тэрбээр бас «Арга баширын цогц» гэдэг бүтээлдээ «Үзлийн муу өрнөсөн ийм хачин цагт үнэн үгтэн омогтны тоонд орно, башир үгтэн

«

Д.Данзанравжаа өөрийн бүтээлээр нийгэмд шууд хандаж, аливаа дутагдлыг тойруулж товшуулалгүй, шударга үнэн бөгөөд хурц оновчтой үгээр илчлэн шүүмжилдэг барилаараа нийтлэлийн эрхэм зорилтыг хэрэгжүүлж чаддаг байлаа.

»

цэцэний суудалд сууна. Үнэн шударга өгүүлэгч хүн цагаан хэрээ, үнэнч ариун явдалтан нь муушаалын орон, аяа маш уйтгартай ч орон юм даа» хэмээн бичиж байсан нь түүний шинэтгэгч үзлийн илрэл юм.

Д.Данзанравжаагийн үзэл бодол төлөвших орчин нөхцөл тухайн гол төлөв үе залгамжилсан тэр үеийн төр, шашны дээд ангийнхныхаас эрс өөр байсан нэг онцлог бий. Тэрбээр найман насандаа хутагтад өргөмжлөгдөх хүртлээ ядуу зүдүүгийн зовлонг амсаж өсөхдөө ихэс дээдсийн бардам дээрэнгүй зан, шударга бус байдлыг жигшиж, нийгмийн тэгш бус байдлын шалтгааныг эрж хайх сэтгэлгээнд хөтлөгдөх болсон нь ертөнцийг үзэх үзэлд нь ихээхэн нөлөөлжээ. Түүний эцэг Дулдуйт Шилийн голын чуулганы Зүүн Сөнөд вангийн хошууны ядуу ард байсан бөгөөд амьдралын эрхээр гуйлга гуйж явдаг нэгэн байсан гэдэг. Энэ тухайд академич Д.Цэрэнсодном бичихдээ «Данзанравжаагийн эцэг нь Өлзийт буюу төвдөөр Даш гэдэг хүн байсан бөгөөд дулдуй барьж, олон түмнээс гуйлга гуйн амь зогоож явсан учраас Дулдуйт гэдэг хочтой болсон байх»³ гэсэн таамаглал дэвшүүлсэн байна.

Данзанравжаа зарим шүлэг зохиолдоо «Өлзийтийн хүү өнөөх гайхал дуулав» гэж бичсэн нь дээрх таамаглал үнэн байх магадлалыг өсгөж байгаа юм. Хамгийн гол зүйл бол багаасаа ядуу зүдүү амьдралыг биеэр туулж, хутагтаар өргөмжлөгдсөнийхөө дараа ч гэсэн эгэл ардын амьдралд ойр байж, тэдний баяр цэнгэл, зовлон бэрхшээлийг хуваалцаж явсан нь шинэтгэх үзлийнх нь хөрс суурь болсон гэж үзмээр байдаг.

«Сэтгэлийг амраагч» нь хэлбэрийн хувьд шүлэглэсэн, бүтцийн хувьд цэцэн мэргэн сургаалын түүвэр маягтай, агуулгын хувьд соён гэгээрүүлж, сурган хүмүүжүүлсэн шинжтэй бүтээл юм. Эдгээр гурван онцлогийн аль нь ч нийтлэл бүтээхэд хэрэглэгддэг элементүүд юм. Тиймээс «Д.Данзанравжаагийн бүтээлд өгүүлэх арга маяг, гадаад хэлбэрээрээ нийтлэл гэмээр зүйл ховор боловч зорилго, агуулгаараа оршин буй нийгмийнхээ араншинг сум шиг онож, шууд илчилсэн нийтлэл олон байдаг» гэсэн судлаачийн дүгнэлттэй санал нийлэхэд хүрдэг. Үнэхээр нийтлэлийн бүтээлийн мөн чанар нь түүний хэлбэр, өгүүлэх ур маягт биш, харин зорилго, агуулга хоёрт нь оршиж байдаг билээ.

Тодруулбал нийтлэл нь уран зохиол шиг хүмүүжүүлэх зорилтоос илүү хүнд хэрэг болох, ажил амьдралд нь тус болох шинэ санаа, мэдлэг мэдээллийг шууд хүргэж байдаг. Д.Данзанравжаагийн зохиол дотор байгаа «Зөв бол бүхэнд дайсан болсон ч үйлд, буруу бол хааны суудалд суулгавч зайл», «Бэрхэд бүү цухалд, хялбарт бүү ташуур», «Бэлгэтэйг өмсөж эдэл, зохистойг идэж уу», «Аж төрөхийн хэргийг арга зүйгээр гүйцэтгэ, алба ахуйн хэргийг алгуурлалгүй бүтээ», «Өөрийн тусыг урьд нь өг, нөхрийн тусыг ард нь ав», «Зарснаа мэдэж хэрэглэхээ жиш, хурааснаа үзэж хүрэлцэхээ зөвлө», «Хорлох сэтгэлийг хол болго, хоёрлох сэтгэлийг цэцнээр чим» гэх мэт сургаалууд нь хүний зан чанар, ажил хөдөлмөртөө баримталж явах мөрдлөг, мэргэн зөвлөгөө болж байгаагаараа нийтлэлийн үйл хэргийг биелүүлж байгаа юм.

Д.Данзанравжаа «Сэтгэлийг амраагч» хэмээх сургаал-нийтлэлийнхээ төгсгөлд «Муу хүү минь чамдаа ертөнцийн хар хүний ёсыг голдож өгүүлэв би»⁴ гэснээс үзэхэд ч хэн хүний үйл хэрэгт мөрдлөг болох амьдрал ахуйн сургаал зөвлөгөө болгож бүтээлээ туурвисан нь тодорхой байна. Дээр дурдсан жишээ баримтад тулгуурлан «Сэтгэлийг амраагч» хэмээх сургаалыг нийтлэлийн бүтээл гэж үзэх хэдэн үндэслэлийг дурдвал:

Нэгд: Энэ бүтээл хүний амьдрал ахуйдаа мөрдөж явбал зохих чухал сургамжийг өгч байгаа; хоёрт: нийгэмд шууд хандаж үйл хэрэгт нь тус болох санаа агуулсан; гуравт: хүнийг хүмүүжүүлэх, гэгээрүүлэх үүргийг нэгэн зэрэг гүйцэтгэж байгаа зэрэг болно. Эцэст нь тэмдэглэхэд энэхүү сургаал-нийтлэл XIX зууны Монголын утга зохиолын үнэт дурсгал болохын зэрэгцээ өнөөдөр ч ач холбогдолтой хэвээрээ байна.

Ишлэл

¹ Лхагвасүрэн Г. 2001. Ноён хутагт Данзанравжаа // «Монголын философийн түүх» (XVIII-XIX зуун). IV дэвтэр. УБ., 331 дэх тал.

² Норовсүрэн Л. 2004. Монголын нийтлэл. I боть. УБ., 177 дахь тал.

³ Цэрэнсодном Д. 1987. Монголын уран зохиол. УБ., 163 дахь тал.

⁴ Мэргэд гарахын үүд. Цуврал №3. УБ., 33 дахь тал.

Ашигласан бүтээлийн жагсаалт

1. Баатар Д. 1993. Тавдугаар догшин ноён хутагт Равжайн цэдэг. УБ.

2. Дамдинсүрэн Ц. 1999. Монголын уран зохиолын тойм. I боть. УБ.

3. Лхагвасүрэн Г. 2001. Ноён хутагт Данзанравжаа // «Монголын философийн түүх» (XVIII-XIX зуун). IV дэвтэр. УБ.

4. Мэргэд гарахын үүд. Цуврал №3. УБ.

5. Норовсүрэн Л. 2000. Монголын сэтгүүл зүйн түүхэн тойм. I боть. УБ.

6. Норовсүрэн Л. 2004. Монголын нийтлэл. I боть. УБ.

7. Хүрэлбаатар Л. Огторгуйн цагаан гарди. УБ.

8. Цэрэнсодном Д. 1987. Монголын уран зохиол. УБ.

Summary

In this article I tried to prove that the teaching poem "The Pacifier of Mind" by Noyon Khutagt Danzanravjaa is indeed literary monument. The teaching poem is about three things: revering knowledge, treasuring collective strength and having positive and good spirit.